

14. Rosch, Eleanor. Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems // *New Trends in Cognitive Representation: Challenges to Piaget's Theory*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1983. – P. 73–86.
15. Sperber, Dan. Metarepresentations in an evolutionary perspective // *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*. – NY: Oxford University Press. – 2000. – P. 117–137.

Summary

The author of the article considers the representative essential quality of the narrative model as an instrument of the cognitive theory. Henceforward such narrative model may exist as a form of representation of the knowledge in the context of certain mental structures. Whereat it can serve to grasp the rhizomatic structure of the communicative continuum of the British postmodernist text and later to form its adequate comprehension. Thorough analysis of the John Fowles's novel "The French Lieutenant Woman" manifests that the postmodernist text resides in the complex system of intertextual connections with other texts of former cultural periods, whereas it sojourns with different performative ties of a certain genre tradition, parodying of which becomes formal pivot of the whole British literary postmodernist text.

ББК Б 74=81.1
УДК 81'1

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ. АНАЛІЗ СТУДІЙ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ, ПРИСВЯЧЕНИХ ДОСЛІДЖЕННЮ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ

Боговик О.А.

Комунальний заклад освіти

«Спеціалізована середня загальноосвітня школа № 141»

Дніпропетровської міської ради

Проблема валентності є однією з центральних у семантичних дослідженнях лексикології та синтаксису. Розглянемо основні підходи щодо визначення категорії валентності у наукових працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів.

Поняття валентності в граматиці еволюціонувало у три етапи. Спочатку І. Гейзе та О. Бехагель розмежували дієслова на «абсолютні» й «відносні», іншими словами суб'єктні й об'єктні. Другим етапом стало положення К. Бюлера про здатність одного класу відкривати «порожні місця» для слів іншого класу [12, 17-18]. Третій етап пов'язують з ім'ям Л. Теньєра. Саме він увів у науковий обіг у 1934 році XX ст. мовну валентність, яка виникла під впливом граматики

залежностей. Хоча першоджерела, щодо визначення поняття *валентність* можна знайти ще в античні часи. Відомий представник Олександрійської школи Апполоній Дискол, який займався описом синтаксису грецької мови, одним з основних питань визначав учення про сполучуваність слів. Він наголошував, що важливою властивістю слів є здатність приєднуватися до слів інших класів, що сприяє створенню самостійного речення.

Поняття валентності виникло у зв'язку з розвитком дієслівних категорій, а отже вважалось ознакою, яка притаманна лише дієслову. Французький вчений розумів валентність як здатність дієслова керувати кількома словами в реченні, які він називав *актантами*. Досліджуючи структуру фрази, науковець виокремлював єдності, організаційною ланкою яких може бути дієслово, іменник, прикметник або прислівник. Отриманим єдностям Л. Теньєр дав назву «вузли» і поділяв їх на вербальні, згруповані навколо дієслова, а також субстантивні, ад'єктивні й адвербіальні. За Л. Теньєром, дієслова кваліфікувалися таким чином:

- 1) такі, що мають нульову валентність – *авалентні* (безособові дієслова, які зазвичай позначають стани природи і не вимагають валентного поєднання з іменником), напр.: *дощити, to rain*;
- 2) такі, що можуть бути *моновалентними* (мають одного «учасника», виражають процес, у якому бере участь лише одна особа чи один предмет; зазвичай у граматиці кваліфікуються як перехідні дієслова), напр.: *надати, to travel*;
- 3) ті, що відносяться до *дивалентних* (називають процес, «учасниками» якого є дві особи або предмета, в традиційній граматиці відомі як перехідні дієслова), напр.: *бити, to answer*;
- 4) такі, що можуть бути *тривалентними* (виражають процес, у якому беруть участь три особи або предмети), напр.: *дати, to tell*.

Здатність дієслів приймати й утримувати при собі певне число “актантів” мовознавець порівнює з відомою властивістю атома в хімії і називає її “валентністю”. Як “актанти” граматист розглядає суб'єкти й об'єкти: він виключає із валентнісних відношень обставини й предикативи [13, с. 141]. «Учасниками» виступають підмет і додаток (прямий і непрямий), а також існує певна ієрархія: підмет – перший учасник, прямий додаток – другий, непрямий – третій. За умови переходу активного стану в пасивний, перший учасник може заступити місце другого і навпаки. Кількість таких учасників завжди обмежена, а отже їх легко порахувати, саме тому Л. Теньєр має їх за основу своєї теорії валентності, зауважуючи, що обставинні слова не підлягають обчисленню – вони можуть бути наявні або відсутні у фразі, впливаючи на вербальний вузол. Саме тому науковець виключив обставинні слова із своєї теорії валентності.

Наслідуючи Л.Теньєра, валентність вважали властивістю, яка притаманна виключно дієслову такі мовознавці, як Х. Глінц, Й. Ербен, Є. Курилович, Г. Гельбіг та ін. Глибокий аналіз наукової праці Л.Теньєра «Нарис структурального синтаксису» дозволив виявити і певні недоліки, адже визначивши проблему валентності й окресливши типологічний аналіз явища,

вчений не запропонував вичерпного розуміння цього питання та майже не розрізняв семантичних і формальних позицій речення.

Німецький лінгвіст Й. Ербен також виходить із поняття «дієслівного речення», саме валентність визначає структуру речення. Науковець відступає від норм традиційної граматики: у нього також зникають кордони між додатком і підметом, але на відміну від теорії Л.Теньєра, Й. Ербен відносить до учасників обставини, предикативне означення і предикатив. Мовознавець виокремлює чотири основні моделі простого речення:

- 1) з одновалентним дієсловом: *The woman is napping*;
- 2) з двовалентним дієсловом: *The cat caught a mouse*;
- 3) з тривалентним дієсловом: *The mother teaches her daughter to sew*;
- 4) з чотиривалентним дієсловом: *The father is writing a letter to his son with a pen* [16, с. 45].

Г. Гельбіг, як й інші лінгвісти, які вивчали питання валентності, розрізняє три її види: логічну, синтаксичну і семантичну [17]. *Логічна* (екстралінгвальна, універсальна) – співвідношення явищ дійсності, які можуть бути сформульовані як відомі структури висловлювання, тобто це є логічні предикати з певною кількістю порожніх клітинок-аргументів. Лінгвістична реалізація предикатів і аргументів, як, наприклад, належність до класу слів, є несуттєвою на цьому рівні. *Семантична* валентність визначається тим фактом, що дієслова потребують певних контекстуальних партнерів з ознаками значення, що ж до інших контекстуальних партнерів з іншими ознаками, то вони виключаються. Наприклад, речення на кшталт *He dies sometimes* є бездоганним за синтаксичною будовою, але семантично неможливим, адже дієслово *to die* – *умирати*, уживається на позначення одноразової точної події, яку по відношенню до одного індивідууму неможливо пов'язати з прислівником, який позначає повторення дії. Отже, семантична валентність регулюється «поєднанням» або «не поєднанням» ознак значення дієслова та його учасників. Щодо *синтаксичної* валентності, мається на увазі обов'язкове чи факультативне заповнення «пустих клітинок» визначеною кількістю й видом учасників. Ці різні види валентності, безперечно, тісно пов'язані між собою, але не ідентичні. Наприклад, англійські дієслова *to know* – *знати* та *to understand about* – *розуміти, розбирати* ідентичні за змістом, але відрізняються щодо синтаксичної реалізації: *to know* + Accusative case, *to understand about* + Prepositive case. Подібне явище спостерігається і в інших мовах. Наприклад, відповідні згаданим англійським дієсловом дієслова в українській мові: *знати* + знахідний відмінок, *розбиратися* + місцевий відмінок; у російській мові – *знать* + именительный падеж, *разбираться* + предложный падеж. Незважаючи на понятійну тотожність, реалізація згаданих дієслів у реченні не має нічого спільного, а отже, лише диференціація і зв'язок між цими різними рівнями відповідає діалектиці структури й функції мови. З розуміння мовних знаків як системи, постає очевидним, що спільність реальності, свідомості й мови у спеціальній області валентності виявляється як зв'язок логічної, семантичної й синтаксичної валентності.

Уперше термін «валентність» у російському мовознавстві використав С.Д. Кацнельсон. Саме йому належить трактування валентності, як властивості слова «певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами» [9, с. 132]. Науковець розумів валентність як синтаксичну спроможність лексичного значення слова, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово. Хоча кожне слово здатне поєднуватися з іншими словами, валентність не є властивою всім повнозначним словам, а тільки тим з них, які справляють враження неповноти висловлення й вимагають доповнення [8, с. 20]. Науковець також розрізняє *формальну* й *змістову* валентність. Зазначаючи, що формальна пов'язана з певною словоформою й зумовлена елементами синтетичної морфології в певній мові, а змістова залежить виключно від семантики слова й, відповідно, не підпорядковується морфології мови. Оскільки змістова валентність залишається в усіх мовах однаковою, а формальна, яка є функцією морфологічного складу певної мови, у різних мовах відрізняється, то формальна (морфологічна) валентність може або збігатися зі змістовою, або вступати з нею в протиріччя, або збігатися з нею лише в деякому відношенні [8, с. 22].

Послідовником теорії валентності Л.Теньєра став і німецький мовознавець Г. Брінкманн. Науковець зауважує, що дієслово в реченні виявляє себе не лише у відношенні між підметом і присудком, а й у зв'язках, які приєднуються до розширеного таким чином суб'єктно-предикативного відношення. Наслідуючи Л. Теньєра, Г. Брінкманн уживає такі терміни, як «валентність» (die Valenz) та «учасник» (Mitspieler). Внесок науковця полягає у чіткому термінологічному розмежуванні «валентності», визначаючи її як завжди лише словотвірну потенцію дієслова, та «позиції», можливість реалізації такої потенції (заміщення). На основі сучасної німецької мови Г. Брінкманн розробив класифікацію дієслів восьми синтаксичних типів, що стало новим, порівняно з синтаксичною класифікацією Л.Теньєра, і було першою спробою розмежувати факультативні та обов'язкові валентності (хоча й не було запропоновано чітких критеріїв щодо виокремлення факультативних «учасників» й обов'язкових). Адже, на відміну від сполучувальної потенції, під валентністю розуміють властивість слова як головного, домінанти словосполучення вимагати необхідного доповнення, яке зумовлене його лексичною семантикою.

Визнання системності мови у всьому обсязі її функціонування передбачає й системність зв'язків між її елементами, що стало одним із підходів до вивчення валентності як закономірності цих системних зв'язків. Оскільки всі слова в мовному потоці організовані в словосполучення, речення або надфразні єдності, то закономірності їхнього комбінування є одним із найважливіших питань синтаксису, однак серед них розмежовують два типи: сполучувальну потенцію і валентність. Під першою розуміють здатність кожної частини мови незалежно від її семантики поєднуватися з іншими у функції головного або залежного члена. Для кожної частини мови загалом і для кожної лексеми зокрема можна укласти

перелік її сполучувальних можливостей. З-поміж таких потенцій є ті, які є облігаторними для побудови речення і необлігаторними, тобто факультативними.

Науковець І. Й. Харитонova склала перелік характеристик, які є визначальними щодо встановлення відмінностей між сполучувальною потенцією і валентністю. До ознак сполучувальної потенції вона відносить: незалежність від лексичного значення слова; здатність лексеми виступати як доміантною, так і залежним членом словосполучення; сукупність усіх облігаторних і факультативних компонентів. До ознак валентності – зумовленість лексичним значенням слова; здатність бути тільки доміантною конструкції; потреба лише в облігаторних наповненнях [15, с. 234]. Отже, поняття сполучувальної потенції ширше ніж поняття валентності, оскільки перша властива усім словам, а друга – тільки тим, які за своєю семантикою можуть підпорядковувати інші одиниці.

Валентності здебільшого упорядковуються за номерами: першою називають суб'єктну, другою – валентність прямого об'єкта, наступний порядок є більш вільним. Проте у випадку, якщо перша чи друга валентність у слова відсутня, її номер переходить до наступної валентності, наприклад, у дієслова *сміятися* першою буде валентність суб'єкта *хто сміється?*, а другою – валентність непрямого об'єкта, що виражає стимул до сміху *над ким* або *чим сміється?* [1, с. 134].

Спочатку термін “валентність” застосовувався тільки щодо дієслів, але з часом сфера валентного аналізу поширилася на інші частини мови, зверталася увага на ті ознаки слів, які зумовлюють можливість граматично сполучатися з іншими словами, розрізнялися формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні позиції речення. Так Л. Вейсгербер зазначає, що кожна частина речення за свого положення у сфері моделювання певної частини мови володіє валентністю [4, с. 123], що уможливує визначати валентність не лише дієслова, а й інших частин мови. Московська семантична школа висуває теорію, тотожну потрактовуванню Л. Вейсгербера, а саме: обов'язкові зв'язки, подібні до дієслівних, притаманні й іншим частинам мови. Розглянемо таке твердження на прикладі прикметника *ображений*: *ображений хто?*, *ображений на кого?*, *ображений за що?*: Батько й слухати не захотів, *ображений* на мене за те, що я не зателефонувала. Зважаючи на те, що синтаксичні зв'язки, властиві слову, можуть бути й не обов'язковими (особливо це характерно для дієслів, здатних синтаксично підпорядковувати різного роду факультативні обставини – часу, місця, причини та ін., напр., *повернувся ввечері/ з подругою/ через погану погоду* і т.д.), було введено поняття *факультативної валентності* [11, с. 143]. Також, стало зрозумілим, що синтаксичні відношення слова визначаються його семантикою. Слово, що володіє синтаксичними валентностями, завжди співвідносне із ситуацією, що має певний набір обов'язкових учасників; ці учасники виражаються при слові поверхово, заповнюючи синтаксичні валентності – тим самим синтаксичні валентності експлікують ті семантичні відносини, які пов'язують ім'я ситуації й імена її учасників [18, с. 64]. Отже, можна говорити не лише про синтаксичні, але й про семантичні валентності слова. Під семантичною валентністю розуміють здатність

предиката визначати кількість і тип заповнень, що стає зрозумілим з його лексико-семантичного характеру. Семантично валентними варто вважати такі наповнення, яким притаманний принаймні один спільний із предикатом компонент значення, що є синтаксично релевантним [10, с. 280].

На відміну від синтаксичних семантичні валентності виявляються семантично наповненими й розрізняються за типом значеннєвого відношення, що виражається, й, тим самим, виступають аналогом семантичних ролей. Водночас число семантичних ролей варіюється в межах десяти – тоді як російський лінгвіст Ю. Д. Апресян виокремив 25 типів семантичних валентностей [2, с. 207], який можна подовжити лише за однієї умови: близькі за змістом валентності вважаються різними, якщо вони трапляються в складі валентної структури одного слова. Такими є, наприклад, валентність інструмента і засобу (*писати гусячим пером червоним чорнилом*), контрагента і посередника (*купувати у фірми через агента*) тощо. Науковець продовжив традицію поділяти валентність на три види: семантичну, логічну й синтаксичну. Семантична валентність передбачає поєднання словникових одиниць за умови існування однієї певної семантичної ознаки у слові, логічна – передбачає поєднання слів лише з певною кількістю слів, синтаксична валентність визначається як здатність окремих словникових одиниць керувати іншими та бути керованими. Щодо визначення лексичної та семантичної валентностей не можна керуватися лише констатацією суворого відбору лексичного матеріалу, адже лексична валентність пов'язана з таким екстралінгвальним явищами, як логіка мислення й «відчуття мови» або лексико-семантична узгоджуваність словникових одиниць.

Все, що говорилося вище про властивості валентностей, стосувалося активних валентностей, тому що під валентностями маються на увазі саме зв'язки головного слова. Водночас зв'язок підпорядкованого слова з головним називають пасивною валентністю. При описі ад'єктивних сполучень зберігається певна наступність між синтаксичною й семантичною валентною структурою: на семантичному рівні *достиглий* має активну валентність, а на синтаксичному – зберігає її, але як пасивну [7, с. 25].

Семантична структура речення залежить від дієслівного предиката. Семантична якість предиката впливає на кількість субстанційних синтаксем, які може вміщувати елементарне просте речення. Розрізняють лівобічну і правобічну валентність дієслова – предиката. Лівобічна валентність репрезентується суб'єктом, який, зазвичай, знаходиться перед дієсловом. Правобічні іменникові синтаксеми визначають об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну синтаксеми. А.П. Загнітко вважає, що наявність правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова. Науковець диференціював одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні дієслова [5].

І.Р. Вихованець зауважує, що «сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні» [3, с. 41]. Науковець зазначає, що у сучасній українській мові семантично елементарне речення включає до свого складу шестивалентні – одновалентні предикати. Це означає, що максимальна

кількість іменників в елементарному реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість не може бути нульовою. Розглянемо семантико – синтаксичну структуру елементарних речень, зумовлену валентністю предикатів, яку пропонує І.Р. Вихованець. В українській мові дієслово може керувати шістьма власне – іменниками. Науковець визначає таку сполучуваність, як «межа предикатної сполучуваності з іменниками в елементарних реченнях» [3, с. 41]. Шестивалентні предикати - непоширене явище в українській мові. Дієслівний шестивалентний предикат передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху. І.Р. Вихованець зазначає, що непоширеним явищем є також речення з п'ятивалентними предикатами. Такі речення мають включати п'ять іменникових синтаксем із зазначенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху. Такі предикати вступають у смисловий зв'язок із трьома лексичними класами іменників. Семантико-синтаксична функція діяча й адресата дії виражається назвами істот (переважно людей); функція об'єкта, на який спрямовано дію, – назвами неістот або істот; функція вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху – назвами просторових понять. Чотиривалентні предикати включають чотири іменникових синтаксеми : особа, яка виконує дію; засіб за допомогою якого здійснюється дія; вихідний і кінцевий пункти. Середня спроможність сполучуваності дієслова - керування трьома іменниками (діяч, знаряддя і предмет, на які спрямовується дія). Поширеними є двовалентні предикати, які називають різні стани, процеси чи дії. Одновалентні предикати позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики тощо [3].

У сучасній лінгвістиці під поняттям валентність розуміють закономірності сполучуваності одиниць певної мови. Мовну валентність розглядають стосовно різних рівнів мови в різних площинах. Дослідження категорії валентності в сучасному мовознавстві продиктовано бажанням учених розуміти мову як органічне ціле, ієрархічно організоване, що складається з інших, підпорядкованих цьому цілому, підсистем. Проблема валентності отримала розвиток в працях Б.А. Абрамова, Й. Ф. Андерша, Ю. Д. Апресяна, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, О. І. Москальської, М. Д. Степанової, В.Г. Адмоні, К.Г. Городенська, Г.О. Золотової, Н.Л. Іваницької, В.М. Русанівського, М.І. Степаненка, М.Д. Степанової, М.Я. Плющ, О.І. Леути, Т.Є. Масицької та ін.

Вивчаючи валентність з позиції її трьох видів, а саме: логічного, семантичного й синтаксичного, на перше місце виступає дієслово. Така перевага є цілком виправдана, адже дієслово є тим стрижнем, навколо якого концентруються всі інші члени речення. Через те, що функції дієслова та його природа перебувають начебто у центрі уваги, питання валентності дієслова опрацьовані найповніше. Та це не виключає можливості вивчення валентності інших частин мови.

Література

1. Андреев Н. Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями: Типология грамматических категорий / Н. Д. Андреев. – М.: Наука, 1975. – 278 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Юрий Дереникович Апресян. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 472 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 220 с.
4. Гонтар Т. Ф. До проблеми валентності мовних одиниць / Т. Ф. Гонтар // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 17-21.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
7. Іваницька Н. Л. Формально-граматичне моделювання структури простого речення / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 1986. – С. 20–27.
8. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-32.
9. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вести Ленинград. гос. ун-та. – 1948. – № 2. – с. 132 – 133
10. Руферова Я. По поводу одного аспекта русского предложения (Место валентности в подготовке будущих преподавателей русского языка) / Я. Руферова // Rossica Olomucensia. – 2000. – № 38. – С. 279-282.
11. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
12. Степанова М. Д. Теоретическая валентность и валентный анализ / Мария Дмитриевна Степанова. – М.: Наука, 1973. – 110 с.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
14. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung – Düsseldorf, 1962. – 223 S.
15. Charitonowa I. J. Theoretische Grammatik der deutschen Sprache / I. J. Charitonowa. – К.: Вища шк., 1976. – 320 S.
16. Erben J. Abriß der deutschen Grammatik / Johannes Erben. – Berlin : Akademie Verlag, 1960. – 208 S.
17. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig: VEB. Bibliogr. Inst., 1975. – 458 S.
18. Panevova J. Ještě jednou teorie valence – tentikrát na materiálu českých adjektiv primárních / J. Panevova // Jazykovědné aktuality. – 1998. – № 35. – S. 63-69.

Summary

The history of the category of valency research is presented in this paper. Its correlation with semantic, morphologic and syntactic levels of language is clarified.